

Tanult lányok, emancipált nők ábrázolása dualizmus kori karikatúrákon

KÉRI KATALIN

PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs

A tanulmány – mely a szerző átfogó, újkori nőnevelés-történeti kutatásainak része – a 19. század végén keletkezett, főként a magyar sajtóban közölt, művelt nőket ábrázoló karikatúrák bemutatását adja, esetenként nemzetközi kitekintéssel. Tágabb, a történeti és neveléstörténeti ikonográfiai kutatások külföldi, hazai és a pécsi neveléstörténeti műhelyhez kapcsolódó historiográfiai bevezetéssel indul az írás. Ezt követi annak rövid bemutatása, hogy a nőtörténet és lánynevelés-történet kutatásához milyen képi forráscsoportokat lehet feltárni és használni, ezeken belül a szerző a karikatúra tömör műfaji jellemzését készítette el. A tanulmány középpontjában a divatozó, az emancipált és a tanult nőkről készített korabeli karikatúrák képi és szöveges bemutatása áll. A forráselemzés azt mutatja, hogy miközben a megújuló, polgárosodó dualizmus kori magyar társadalomban a nők hagyományos szerepeiken túllépve, gazdasági, politikai, kulturális értelemben is széles teret nyertek, a karikatúrák készítői az új női feladatokat csak negatív módon ábrázolták, és ellenpontként sokszor régi korok családi körben látható nőit jelenítették meg a rajzokon.

Kulcsszavak: nőtörténet, lánynevelés-történet, dualizmus kora, ikonográfiai kutatás, karikatúra

Ikonográfiai kutatások a neveléstörténetben Pécsen

A Pécsi Tudományegyetem BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolája 2006 óta működik. Oktatástörténeti programján belül a kezdetektől fogva kiemelt törekvés a hallgatók kutatási témáihoz kapcsolódó lehető legváltozatosabb forrásanyag feltárása és elemzése. Ezen belül, kapcsolódva a neveléstörténet kutatásával kapcsolatos legújabb nemzetközi és hazai törekvésekhez, kiemelt szerepet szánunk a képi források elemzésének is. Ez több, már végzett vagy védes előtt álló doktorhallgatónk, kiemelten is: Somogyvári Lajos (2013, 2014, 2015.), Darvai Tibor (2010, 2011a, 2011b), Molnár-Kovács Zsófia (2013), illetve a Doktori Iskola tanárainak (lásd például Kéri, 2009) publikációiból is nyomon követhető.

Jelen tanulmány a szerző több évtizedes, az újkori nőtörténettel és lánynevelés-történettel kapcsolatos kutatásainak képelemzésekkel kapcsolatos részeredményeit közli, azaz egy nagy lélegzetű kutatás kis területének tekinthető csupán. Kezdetleges és töredé-

kes formájában is jelzi azonban, hogy a karikatúrák gazdag anyagából a neveléstörténet is bőven és bátran meríthet, és hogy az egyes témák árnyaltabb kifejtéséhez az ikonográfiai-ikonológiai kutatások is hozzájárulhatnak.

Történeti, neveléstörténeti ikonográfia

A történeti ikonográfia a történettudomány segédtudománya, a művészettörténet és a történettudomány sajátos határterülete (*Basics*, 1998. 40–50. o., *Cennerné Wilhelmb*, 1986. 331–344. o.). Jóllehet, az őskortól fogva megszámlálhatatlan képi forrás (rajzok, szobrok, festmények, térképek, numizmatikai, iparművészeti alkotások, újabban fotók, filmek stb.) őrződött meg részben vagy egészében, ezek módszeres vizsgálata csak a 19–20. században kezdődött. A történeti ikonográfiáról mint önálló történeti segédtudományról nemzetközi vonatkozásban 1928 óta beszélhetünk, ekkor jött létre ugyanis a Nemzetközi Ikonográfiai Bizottság (*Commission Internationale d'Iconographie*) (*Cennerné Wilhelmb*, 1986. 336. o.).

A történeti ikonográfia tárgya „általános értelemben minden, a múltból fennmaradt ábrázolás, tekintet nélkül alkotójuk művészi hírnevére, teljesítményére, valamint a dokumentum művészi színvonalára” (Cennerné Wilhelmb, 1986. 337. o.). Az ikonográfiai forrásoknak több fontos témacsoportját különíthetjük el, ilyenek például a személyábrázolások, az egyes történelmi események földrajzi környezetének képi ábrázolásai, fontos történelmi események, helyszínek bemutatása, vi-seletek, egyenruhák, népeletképek ábrázolása stb. (*Történeti ikonográfia*, é. n.). A történelem képes emlékeit azok művészi-technikai műfaja szerint is csoportokra bonthatjuk; ebbe a felosztásba beletartoznak a szobrászati, a festészeti, a grafikai és egyes iparművészeti alkotások, de a fényképek és a filmek is (Cennerné Wilhelmb, 1986. 338. o.).

A neveléstörténetnek születése kezdetén, a 19. században nem volt tárgya a képek gyűjtése és elemzése, külföldön és hazánkban is az első szakmunkák e tudományterület esetében illusztrációk nélkül jelentek meg, és nem tartalmaztak ikonografikus forrásokra történő írásos utalásokat sem. Ugyanakkor már a 19. században megfigyelhető, hogy neveléstörténeti személyiségek arcmásai, iskolai alaprajzok, épületképek, diákegyenruhák szórványosan bemutatásra kerültek különböző sajtótermékekben, kiállításokon, iskolai évkönyvekben. Ezek, illetve egyéb ikonográfiai kútfők (például képzőművészeti alkotások, majd fotók, filmek) szisztematikus gyűjtése, rendszerezése és elemzése azonban leginkább a 20. század utolsó évtizedeiben kezdődött külföldön és Magyarországon is. Erről, a *képi fordulatról* mások mellett Depaepe és Henkens (2000) írtak átfogó tanulmányt. Az eddig ezen a téren elért ígéretes kezdetek és biztató, sokat sejtető eredmények ellenére is megállapíthatjuk, hogy napjainkban a neveléstörténet (jobbára múzeumokban összegyűjtött) tárgyi, képi forrásainak elemzése még kibontakozóban van, csak korlátozottan állnak még rendelkezésünkre – legalábbis magyar nyelven – módszertani útmutatások, sőt, a korszakonként vagy tematikusan szerkesztett adatbázisokat, neveléstörténeti képgyűjteményeket is jórészt ezután kell összeállítanunk. A mun-

kában eligazodási pontot jelenthetnek egyrészt olyan külföldi szakmunkák, amelyek a (nevelés) történeti ikonográfiához kapcsolódnak (például: Cunnington és Buck, 1978; Schorsch, 1979; Kämmerling, 1979; Keck, 1988; Schmitt, Link és Tosch, 1997; Mietzner, Myers és Peim, 2005; Pilarczyk és Mietzner, 2005, 2010), továbbá külföldi tudományos tanácskozások anyagai (például: XIII. Coloquio de Historia de la Educación, 2005), a más országokban és itthon megjelent (általában egyes neveléstörténeti korszakokat felölelő) képgyűjtemények (Alt, 1960–65; Schiffler és Winkeler, 1985; Manacorda, 1992; Müller, 1996; Balogh, 2000), digitális gyűjtemények (például: *Pictura Paedagogica Online*, é.n.; *Victorianist*, é.n.). Említésre méltók természetesen azok a hazai próbálkozások és eredmények is, amelyek e tárgykörben az elmúlt években születtek, mint például Géczy János (2008), Mikonya György (2011) egyes munkái, illetve képkutatásokon alapuló doktori kutatások, mások mellett Endrődy-Nagy Orsolya reneszánsz gyermekábrázolásokról írt értekezése (Endrődy-Nagy, 2015), vagy Tamba Renátó festményelemzése (pl. 2013). Megfelelő, az ikonográfiai elemzésekhez segítséget nyújtó módszertani alapozáshoz nélkülözhetetlenek a képelemzésekkel, a szimbolizációval, a festmény-, fotó- és filmelemzéssel kapcsolatos kézikönyvek és tanulmányok is (l. például: Gombrich, 1968; Panofsky, 1984; Szilágyi, 1990; Kapitány és Kapitány, 1995; Bättschmann, 1998).

Képi források a női életről és a lánynevelésről

Főbb képi forráscsoportok

A történelem során mérhetetlenül sok olyan emlék keletkezett, amelyek a női élet (benne a leánynevelés) valamely részletét ábrázolják, így fontos forrásai magának a nőtörténetnek is. Az utóbbi évtizedekben a sokat fejlődött ikonográfiai-ikonológiai kutatások fontos tématerülete ezeknek a kútfőknek az elemzése (l. erről: Kiss és Szőnyi, 2008). A 18–20. századi nőtörténet és lánynevelés-történet kutatása során is számtalan képi és tárgyi forrással találkozunk. Ezek egyik, nagyon fontos csoportja

a nőket ábrázoló művészeti alkotások (például festmények, grafikák, metszetek, szobrok) együttese. Az általunk vizsgált tématerületek közül például különösen sok olyan nőábrázolás maradt fenn, mely olvasó nőt mutat be (l. erről: *Bollmann*, 2008). A fotográfia megjelenésének hajnalától gyakran szerepeltek lányok, nők világszerte a fényképeken is. Ezekben belül a portré- és családi fotók nagy együttese éppúgy fontos forrás, mint például az általunk is tanulmányozott, a leányiskolák, internátusok belső világát, mindennapi életét, illetve épületeit, belső tereit bemutató – nem ritkán a korabeli sajtótermékekben is közölt – fényképek. Megszámálhatatlanul sok képi ábrázolás maradt ránk továbbá az egykor élt híres női egyéniségekről, és kiemelkedően gazdag a divatképek anyaga is.

A karikatúra mint képi forrás

A tanulmányunk középpontjában álló fő forráscsoport, a *karikatúra* nagyobb számban való elterjedése a 18–20. századi Európában a mind jobban kibontakozó lapkiadáshoz kapcsolódott. Ismereteink szerint elsőként az angol *Wright* (1875) írt összefoglaló kötetet a karikatúrákról és a groteszkról, az ókortól napjainkig jellemezve az irodalmi és művészeti ágakban keletkezett képi és szöveges ábrázolások történetét. A karikatúra históriájáról, az elnevezés etimológiájáról, sokszínűségéről magyarul 1927-ben *Szántó György* közölt egy tartalmas írást a *Korunk* című lapban, kiemelve, hogy a karikatúra nem műfaj, mert több művészeti ághoz kötődik, és különféle megjelenési formái vannak.

A női életmódot, a nőemancipációt, a tanuló nőket kifigurázó karikatúrák gyűjteményes kötetekben, tanulmányokban történő bemutatása szintén már a 20. század elején megjelent a nyugati világban. Erre jó példa a németországi *Eduard Fuchs* 1907-es, Münchenben kiadott műve, a *Die Frau in der Karikatur* című könyv. Magyarországon az egyik legkorábbi, képes tanulmányt a *Pesti Hírlap* *Kincsháza* című, 1928-as kiadványból tártuk fel. Ennek címe A feminizmus karrikaturában volt (*Siklóssy*, 1927.

193–197. o.). Gyűjteményeket, elemzéseket virtuális formában is több weboldalon elérhetünk, mint például az *Absurd propaganda postcards warning men about the dangers of women's rights, early 1900s* című válogatást¹.

A közelmúltban több kötet is napvilágot látott a nőket ábrázoló karikatúrákról a nemzetközi könyvpiacra, közöttük kiemelkedő a 19. század egyik legtermékenyebb rajzművészenek, a francia *Honoré Daumier*-nek (1808–1879) a nőkről készített szatirikus rajzait bemutató kötet (*Powell és Childs*, 1990). Egyes régi lapok digitális gyűjteményében is bőségesen található a nőkről készült, elemzésre felhasználható ábrázolás: az angliai *Punch* magazin keresőoldalán például a *woman* szó hat és félezres találatot ad².

Jóllehet, humorisztikus ábrázolások, gúnyrajzok már a történelem korábbi korszakaiban is keletkeztek, az 1830-as évektől kezdve – *Fabri Anna* kifejezésével élve – „diadalútjára indult el” (*Fabri*, 1987. 625. o.) a szatirikus rajz, és a század 1860-as, 70-es éveire Magyarországon is megszülettek azok az önálló élclapok, amelyeknek a sikere egyrészt éppen a kortársak számára sokatmondó és érdekes, az utókor számára gyakran inkább talányos és nehezen értelmezhető karikatúrisztikus rajzoknak köszönhető (l. erről: *Buzinkay*, 1983). Hazánkban a *Borsszem Jankó*, az *Üstökös*, a *Veréb Jankó* és más lapok mellett az olyan hetilapok, mint például az *Új Idők* vagy a *Vasárnapi Újság* is közöltek a társadalmi, politikai eseményekkel, jelenségekkel összefüggő szatirikus rajzokat.

Fentiek miatt nem meglepő, hogy napjainkban Magyarországon is több példát találhatunk arra vonatkozóan, hogy a dualizmus kori hazai sajtó karikatúráit tematikus csoportba gyűjtve készítenek elemzést történelemszeink (kiváló példa erre: *Fabó*, 2007). A neveléstörténeti képkutatások területén azonban még jobbra várat magára a humoros és/vagy

¹ http://dangerousminds.net/comments/absurd_propaganda_postcards_warning_men_about_the_dangers_of_womens_rights (A letöltés ideje: 2016.07.27.)

² <http://www.punch.co.uk/search-page> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)

gúnyos ábrázolások szisztematikus vizsgálata, pedig nem csupán a 19., hanem a 20–21: század szempontjából is bőségesen volna mit feltárni. Kutatásaink során éppen emiatt kiemelt figyelmet fordítottunk tehát a nő- és nőnevelés-történet egyik sajátos képi forráscsoportjának, a karikatúráknak az összegyűjtésére és bemutatására.

Karikatúrák a divatos és emancipált nőkről az újkorban

A nő korabeli megítélése sem csupán a régi újságokból és könyvekből vett szövegek segítségével ismerhető meg: alakja „rekonstruálható” a rajzok, karikatúrák tanulmányozásával is. Ezekről már több egykori szerző is világosan leírta, hogy miként születtek, mint például a következő cikk írója is: „Volt idő, mikor a nőkérdésről az emberek mindig bizonyos malí-

ciával beszéltek. Nőkérdésnek nevezték, hogy az asszonyok cigarettázzanak-e a szalónban, vagy plane nyilvános helyeken, hogy a bicikli dressük a férfi ruhák szabása szerint készülhet-e s hogy joguk van-e, mondjuk, keményített vászongallért és kézelőt viselni. Ezek a komoly gondok aggasztották a férfiakat, és igen nevetségesnek találták az emancipált asszonyok sikerült karikatúráit.” (*Tutsekné Bexheft*, 1904. 98. o.).

A karikatúrák több csoportra oszthatók. Az ábrázolások egyik gyakori témája volt (már a középkortól kezdve!) a női ruha, a női divat. Az abroncsos szoknya, a fűző, a turnúr, a kalapok és frizurák kifigurázása állandóan megihlette a rajzolókat, akik a női külsőt, azaz a külsőségekre túl sokat adó nőt tették így mulatságossá (l. erről például: *Kybalová, Herbenová és Lamarová*, 1977) (1. kép és 2. kép).

LA BRILLANTE TOILETTE DE LA DEESSE DU GOUT

Quelle félicité pour ce jeune amoureux: Plus qu'il peut sans cesse observer tout à leur
Il est dans ce moment au comble de ses vœux! Ces trésors enchanteurs, destinés à l'amour

7. Braupfiste: Webelacilatur auf die hohen Haarfräuren. Um 1780

1. kép: Du Gout hercegnő ragyogó toalettje (1780-ban keletkezett francia divat-karikatúra)

AZ ELVESZETT TURNŰR.

— Nem vesztede el nagysád valamijét a nőgyelet közvacsoráján? mert én találtam ám valamit!
 — Karpereczem, fülbevalóm, melltám s minden egyéb értékes holmim megvan; a mit elvesztettem csekélység lehet.
 — Az ám, csekélység?! Akkora, mint egy *madrac*!!!

2–3. kép: Az elveszett turnőr;

Az emancipált nő humoros ábrázolása egy olasz lapban

A századforduló másik vissza-visszatérő témája volt az „emancipált nő” alakja. Pusztán ránézésre is szembeötlő, hogy a nőábrázolások mennyire hasonlóak voltak a magyar, olasz, angol, német és egyéb újságokban. A korabeli tusrajzokon, grafikákon az „emancipált nő” – bár divatos ruhát és frizurát visel – számos férfias vonással és kellékkal rendelkezik (cvikker, kalap stb.). Ami még ennél is szembetűnőbb, hogy rendkívül „férfias” dolgokat cselekszik: egy 1881-es olasz rajzon dohányzik, kávézik és újságot olvas, természetesen Emancipáció címűt... (3. kép); egy 1882-es angol lapban egy német hölgy ír, olvas, politizál, szivarozik, olyannyira, hogy észre sem veszi, amint kuttyája széttepi divatjamúlt ruhája alját (4. kép).

A Borsszem Jankó című hazai humorisztikus lap több számában is rajzok és szöveges leírások tették nevetségessé a jogaikért

fellépő nőket. Az alábbi, 5. kép, amely a lap egyik 1870-es számában jelent meg, egy, a lapban visszatérően szereplő „honleány”, Lengenádfalvy Kotlik Zirzabella „alakját” ábrázolja, aki éppen levelet ír Egloffstein Amália bárónőhöz (a Nők Lapja című újság későbbi alapítójához). A tulipános végű lúdtolla ellenére is csúnyácskának ábrázolt „honleány” az alábbi gondolatokat „tette közzé” a báróné felhívására: „Vannak férfiak, kik főznek, sütnek és varrnak. Lesznek nők, kik lőnek, isznak és káromkodnak. Nemde? Igen, óh igen. Hah, milyen elégtétel lesz rám nézve, ha imádott Boldizsárom fog gyermekágyban feküdni míg én emancipáltan a szeme közé pipázandhatok. A megmamásult papa – a megpipásult mama: ez legyen jelszónk.”³

³ Honleányi levél Egloffstein bárónéhez. *Borsszem Jankó*, 1870. december 11. 3., 154. sz., 525. o.

4–5. kép: Német emancipált nő egy angol karikatúrán; Honleányi levél Egloffstein bárónéhez

Lengenádfalvay Kotlik Zirzabella

A Borsszem Jankó gúnyos hangvételű „honleányi levelének” megfogalmazója talán nem is gondolt arra, hogy a nőies tevékenységekkel miféle „férfias” cselekedeteket állított szembe: a háztartást vezető, anyai hivatását betöltő nőkkel szemben a cikk (és sok más, hasonló tartalmú írás és kép) szerint az italozó, káromkodó, háborúzó férfiakat ábrázolta. Az Új Idők egy 1898-as, Faragó József által készített karikatúráján pedig még több „férfias” tevékenység közepette láthatjuk a nőt. Biliárdozik, iszik, parancsolgat és dohányzik, kártyázik, újságot olvas. Tulajdonképpen csak a szoknyája különböztetné meg a férfiaktól, ha nem lenne mellén egy szopó kisgyermek (6. kép).

A gyermek az egyik 1872-es magyar lapban ábrázolt, amerikai hölgy mellett is ott ült már, míg ő éppen bírósági tárgyalást vezet. Hazánkban akkoriban az efféle foglalkozás nők számára elképzelhetetlen volt (7. kép). Több karikatúra fejezte ki azt a közvélekedést is, hogy az emancipált nők nem lesznek jó anyák, és gyermekeiket egyáltalán nem fogják szoptatni (ha véletlenül szülnek). A régi és az új Athént mutatja be az a német karikatúra, amely a 19. század vége körül keletkezett, és a természetes, anyatejes táplálást állítja szembe a 19. századi ’modern’, (gyógy) tápszeres babaetetéssel (8. kép).

6. kép: Asszonyok klubja

Jól látszik tehát ezeken a karikatúrákon, hogy a korabeli közvélemény miként gondolkodott az emancipált nőkről. Számos olyan helyzetben ábrázolták őket, amely szituációk a férfiaknak sem váltak dicséretére. Sok képen látható a gyermek, mint élő felkiáltójel a nőmozgalom aktivistái előtt. A nőemancipációs törekvések ellen

fellépő újságírók és rajzolók kezében mindig az egyik legfontosabb ütőkártyát jelentette a gyermek sorsa feletti aggodás. A rajzolók véleménye szerint a feministák elveszítik nőies vonásaikat, nem törődnek gyerekeikkel, ruházatukkal és nagyon csúnyák. Ezzel a negatív nőábrázolással a rajzokon és az írásokban szembeállították a légiés, nőies, szép és bájos nő alakját, aki anya és feleség, és nincs „megrontva” az emancipátorok szellemiségével. Egyes írásokból is kiderül az, amit a rajzok is sugallnak, hogy csak „csúnya” nők és vénlányok lesznek a női jogok szószólóivá, mert a szép nők férjhez mennek, és férjük oltalmán kívül nincs szükségük „jogokra”.

7. kép: Női békebíró Amerikában

Gellér Katalin egyik tanulmánya részletes leírást adott arról, hogy az életreform-moz-

galom hazai vezéralakja, Nagy Sándor hogyan gondolkodott az emancipált nőkről, és hogyan fejezte ki képi formában is erről való elképzeléseit. A kutató az alábbiakat írta: „Az emancipált nőről Nagy Sándornak sem volt jobb véleménye, mint a kortárs külföldi művészeknek, akik az új nőtipust általában férfias ruhában, cigarettázva és könyvekkel körülvéve ábrázolták. Frances Benjamin Johnson (1864–1952) önarckép fotóján keresztbe tett lábbal ülő, söröskupát tartó, cigarettázó nőt látunk, melyet Albert Morrow (1863–1927) *Az új nő* című (1897) plakátján kissé átformálva átvett. Nagy Sándor 1905 körül készült egyik gúnyrajzán a kezét férfiasan zsebre vágó, cigarettázó nőalakkal szemben a férfi figura szoptatja a gyermeket bizarr módon, a fejére helyezett emlőkből” (Gellér, 2007. osz. n.).

Gúnyrajzok a tanuló nőkről

A karikatúrák között külön csoportot alkotnak a tanuló (tanulni vágyó), magukat művelő lányokról, nőkről készült korabeli gúnyrajzok. Egy 19. század végén készült német karikatúra készítője (a „régis és modern Athén” rajzsorozat darabjaként) összevetette a nőnevelés hagyományos (háziasszonyi szerepekre felkészítő) eszményeit az új, magán-nevelőintézetbe járó lányok képével, akik divatos ruháikban járni is alig tudnak, és a kép felirata szerint (mint a században közülük oly sokan) zenét tanulnak (9. kép).

Lebensbilder aus Alt-Athen und Spar-Athen: Die Ernährung

110 u. 111. A. Oberländer

8. kép: Die Frau in der Karikatur...

9. kép: Német karikatúra a régi és új nőnevelési eszményekről

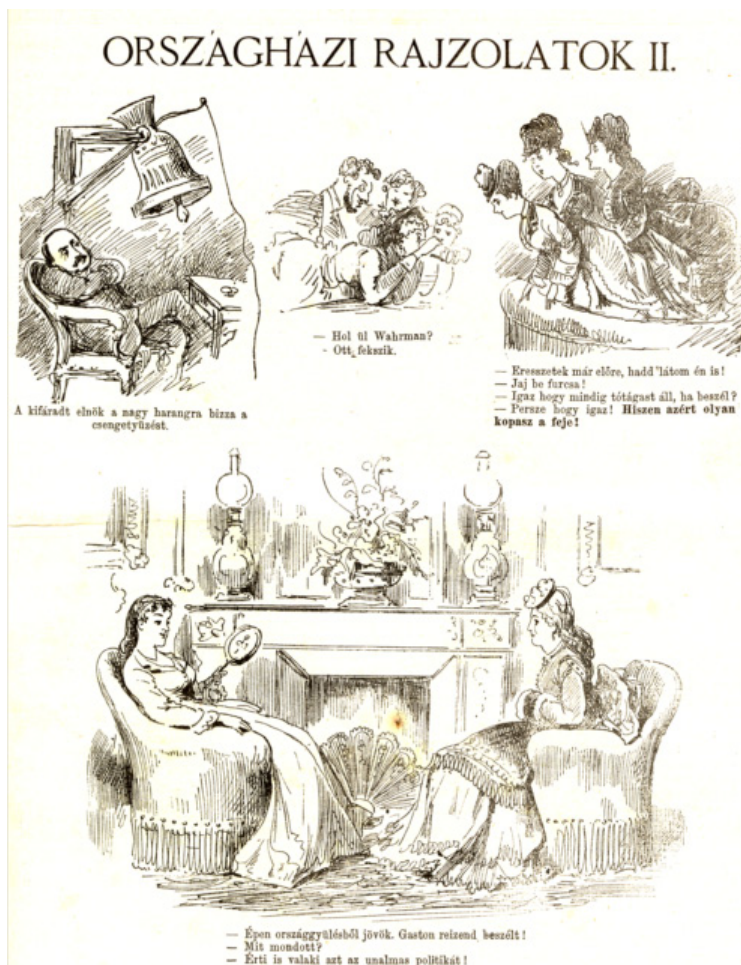
10. kép: A leánygimnázium felavatása

A leánygimnáziumok megnyitását, a lányok érettségi vizsgára bocsátását is számos gúnyrajz kísérte több országban, így hazánkban is. Az alábbi, a századvégen született rajz nem csupán az érettségi vizsgára vágyakozó nőket, hanem a gimnáziumi tanulás lehetőségét és több egyetemi kart előttük megnyitó Wlassics Gyula kultuszminisztert is kifigurázta (10. kép).

Az egyetemekre lépő nők még inkább a gúnyrajzok célpontjai voltak. Egy 1901-ben (az első német egyetem nők előtt történt megnyitását követően) született német karikatúrán a bemutatott medika nem csupán csúnya (mint a tanult és emancipált nők mind a legtöbb korabeli gúnyrajzon), hanem butácska is, aki nem tud kilépni női mivoltából, hiszen a vizsgálatra elé lépő páciensen nem a betegség tüneteit kutatja, hanem a ruházatára tesz megjegyzést (11. kép).

11. kép: Thomas Theodor Heine karikatúrája a Simplicissimus című egyik lap 1901-es számában

12–13. kép: Országközi rajzolatok II.; Reggel

Karikatúrák sora tette nevetségessé a leányok testnevelését és a nők sporttevékenységeit is a századforduló táján. Továbbá külön csoportját alkották a karikatúráknak azok a rajzok, amelyek a politikával foglalkozó nők felett gúnyolódtak. Ezek egyértelmű üzenete az volt, hogy a nőknek nem való a politizálás, a közügyekkel való foglalkozás, hiszen ahhoz nem értenek, attól rémálmaik lesznek, az unatja őket (12. kép és 13. kép).

Összegzés

A dualizmus kori lánynevelés- és nőörténet karikatúrák, humorisztikus írások segítségével megragadható fejlődési jellegzetességeit, az általánosan használt képi sémákat próbáltuk a fentiekben felvillantani. Ezekből kiderül, hogy az emancipált nőket a rajzok készítői férfiasnak és csúnyának ábrázolták, összevetették a régi korok „hagyományos” női szerepeinél megmaradó, bájos nőalakjaival, és a rajzok jelentős részén ábrázolták a gyermeket mint a nőt anyai szerepére figyelmeztető „szimbólumot”, akinek a lelkiismeretes felneveléséről a tudományokkal, tanulással, női jogokkal foglalkozó nők lemondanak. A divatozó, tanulni vágyó, testét edző hölgyeket férfi rajzolók ábrázolták nevetséges formában a korabeli külföldi és hazai sajtó hasábjain, és karikatúráik főbb sémái nagyrészt összhangban álltak az akkori nyomtatott források (például a sajtócikkek és életvezetési könyvek) tartalmával, vagyis azzal a véleménnyel, hogy a politikai, gazdasági, művelődési jogaikért fellépő nők viselkedése, értékrendje ellentétes a régtől fennálló szokásokkal. Fontos hangsúlyozni, hogy a 19. századi karikatúrák készítői férfiak voltak, és ezek a grafikák a férfiak emancipált nőktől való félelmeinek kiélését jelentették. A téma átfogó, részletes elemzéséhez természetesen még számos további ábrázolás összegyűjtése szükséges, hogy azokat csoportosítva, tipizálva, későbbi korszakok képi forrásaival összevetve fejthessük ki minderről részletesebb és árnyaltabb, pontosabb véleményünket.

Felhasznált irodalom

- XIII. Coloquio de Historia de la Educación: *La infancia en la Historia: Espacios y Representaciones. 4a Sección: Imágenes y representaciones sobre la infancia*. Donostia – San Sebastian, 2005. június 30. – július 1.
URL: <http://www.sc.ehu.es/sfwsedhe/col13cas.htm> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)
- Alt, R. (1960–65): *Bilderatlas zur Schul- und Erziehungsgeschichte*. vols. 1–2. Volk und Wissen, Berlin.
- Anderson, B. S. & Zinsser, J. P. (1993): *Le donne in Europa IV. – Nella città moderna*. Ed. Laterza, Roma–Bari.
- Balogh László (szerk., 2000): *1000 éves a magyar iskola*. Korona Kiadó, Budapest.
- Basics Beatrix (1998): Történeti ikonográfia. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Pannonica–Osiris, Budapest, 40–50.
- Bätschmann, O. (1998): *Bevezetés a művészet-történeti hermeneutikába. Képek elemzése*. Corvina, Budapest.
- Bollmann, S. (2008): *Az olvasó nők veszélyesek*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Buzinkay Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Cennerné Wilhelm Gizella (1986): Történeti ikonográfia. In: Kállay István (szerk.): *A történelem segédtudományai*. ELTE BTK, Budapest, 331–344.
- Cunnington, Ph. – Buck, A. (1978): *Children's Costume in England. From the Fourteenth to the End of the Nineteenth Century*. Adam & Charles Black, London.
- Darvai Tibor (2010): Felhívás vizuális neveléstudományra. *Magyar Pedagógia*, **110**. 3. sz., 277–279.
- Darvai Tibor (2011a): Rítusok az Úttörővezető c. folyóirat fényképein. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle*, **4**. 1. sz. 139–153.
- Darvai Tibor (2011b): A Tanító c. neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970. *Iskolakultúra*, **21**. 6–7. sz., 71–86.
- Depaepe, M. – Henkens, B. (2000): The history of education and the challenge of the visual. *Paedagogica Historica*, **36**. 1. sz., 11–17.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe. A gyermekkép reneszánsza 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés*. ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest.

- Fábó Edit (2007): Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor Argumentum, Budapest. 313–337.
- Fábri Anna (1987): *Az irodalom magánélete*. Magvető, Budapest.
- Fuchs, E. (1907): *Die Frau in der Karikatur*. Langen, München.
- Géczi János (2008): Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. *Iskolakultúra*, **18**. 1-2. sz., 108–119.
- Gellér Katalin: Nők a művészetben. Festőnők a gödöllői művésztelepen. *Rubicon*, 2007/8.
URL: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nokerdes_a_muveszetben_festonok_a_godolloi_muvesztelepen/ (A letöltés ideje: 2016.07.27.)
- Gombrich, E. (1968): *Művészet és illúzió*. Gondolat, Budapest.
- Kämmerling, E. (1979): *Ikonographie und Ikonologie. Theorien, Entwicklung, Probleme*. DuMont, Köln.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk., 1995): *„Jelbeszéd az életünk” – A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Osiris – Századvég Kiadó, Budapest.
- Keck, R. W. (1988): Das Bild als Quelle pädagogisch-historiographischer Forschung. In: *Informationen zur Erziehungs- und Bildungshistorischen Forschung (IZEBF)*, Vol. 32. Universität Hannover, Hannover, 13–53.
- Kéri Katalin (2009): Hervasztó jelen, virágzó jövő: Gyermekábrázolás az 1950-es években. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok II*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 111–231.
- Kiss Attila és Szőnyi György Endre (eds., 2008): *The Iconology of Gender. I. Traditions & Historical Perspectives. II. Gendered Representations in Cultural Practices*. Papers in English & American Studies XV., Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- Kybalová, L., Herbenová, O. & Lamarová, M. (1977): *Képes divattörténet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Manacorda, M. A. (1992): *Storia della educazione. Dall'antico Egitto ai giorni nostri*. Giunti, Firenze.
- Mietzner, U., Myers, K. & Peim, N. (2005, eds.): *Visual History, Images of Education*. Peter Lang AG., European Academic Publishers, Bern.
- Mikonya György (2011): Életútelemzés és az ikonográfia alkalmazása a nevelés történetében. In: Tölgyesi József (szerk.): *A modern pedagógia új dimenziói: Konferencia Bábosik István professzor 70. születésnapja tiszteletére*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 79–89.
- Molnár-Kovács Zsófia (2013): A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája. In: Andl, H. – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben IV*. PTE Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 147–155.
- Müller, R. A. (1996): *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*. München.
- Panofsky, E. (1984): *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Pictura Pædagogica Online (PPO)*, Németország. Projektbeschreibung.
URL: <http://opac.bbf.dipf.de/virtuellesbildarchiv/> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)
- Pilarczyk, U. & Mietzner, U. (2005): *Das reflektierte Bild. Die seriell-ikonografische Fotoanalyse in den Erziehungs- und Sozialwissenschaften*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
URL: http://www.pedocs.de/volltexte/2010/2666/pdf/50086_Mietzner_D_A.pdf (A letöltés ideje: 2016.07.28.)
- Pilarczyk, U. & Mietzner, U. (2010): A képtudomány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban. *Iskolakultúra*, 2010/5-6. melléklete
- Powell, K. & Childs, E. (eds. 1990): *Femmes d'esprit: Women in Daumier's Caricature*. Middlebury College Museum of Art, Hannover.
- Schiffler, H. & Winkeler, R. (1985): *Tausend Jahre Schule: Eine Kulturgeschichte des Lernens in Bildern*. Belser, Zürich – Stuttgart.
- Schmitt, H., Link, J. W. & Tosch, F. (eds., 1997): *Bilder als Quellen der Erziehungsgeschichte*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Schorsch, A. (1979): *Images of Childhood. An Illustrated Social History*. Mayflower Books, New York.
- Siklóssy László (1927): A feminizmus karrikatúrában. In: *A Pesti Hírlap Kincsesháza 1928*, Budapest, 193–197.
- Somogyvári Lajos (2013): A szakmai kommunikáció képi megjelenítései (1960–1970). *Neveléstudomány: Oktatás, kutatás, innováció*. (3) 67–79.

Somogyvári Lajos (2014): A múlt vizuális újraalkotása: Történeti emlékezet a magyar pedagógiai sajtóban (1960–1970). In: Buda András, Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a fenntartható fejlődés: A VIII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata*. Kiss Árpád Archívum Könyvtára, DE Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 419–429. (Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata 8.)

Somogyvári Lajos (2015): *Ikonográfia a neveléstörténet-írásban: Pedagógiai életképek a hatvanas évekből*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. (Sorozatszerk.: Bús Éva, Géczy János)

Szántó György (1927): A karikatúra. *Korunk*, szeptemberi szám,
URL: <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1927&honap=9&cikk=4412> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)

Szilágyi Gábor (1990): *Elemi képtan elemei*. Magyar Filmintézet, Budapest.

Támba Renátó (2013): Az anya-gyermek kapcsolat a 19–20. század fordulójának alföldi festészetében. *Iskolakultúra*, 3-4. 110–123.

Pandula Attila: Történeti ikonográfia. In: *Magyarország a XX. században. 5. kötet. (Főszerk.: Kollega Tarsoly István)* Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000
URL: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1307.html> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)

Tutsekné Bexheft Lili (1904): A nők munkaköre nálunk és külföldön. *Nemzeti Nénevelés* XXV/2. 98.

Victorianist: Or: The Victorian Period Presented in Concise and Regular Articles.
URL: <http://thevictorianist.blogspot.hu/> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)

Wright, T. (1875): *A History of Caricatures and Grotesque in Literature and Art*. Chatto and Windus, London.
URL: <https://archive.org/stream/ahistorycaricat00wriggoog#page/n9/mode/2up> (A letöltés ideje: 2016.07.27.)

A képek forrásai

1. kép:

Du Gout hercegnő ragyogó toalettje (1780-ban keletkezett francia divat-karikatúra). In: Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur*. München, Langen, 1907. 9. o.

2. kép:

Az elveszett turnőr. *Veréb Jankó*, 1887. február 27. III./9. 67. o.

3. kép:

Az emancipált nő humoros ábrázolása egy olasz lapban. In: Anderson, B. S. – Zinsser, J. P. (1993): *Le donne in Europa IV. – Nella città moderna*. Roma-Bari, Ed. Laterza. 174. o.

4. kép:

Német emancipált nő egy angol karikatúrán. In: *Le donne in Europa IV:...* i. m. 175. o.

5. kép:

Honleányi levél Egloffstein bárónéhez. *Borsszem Jankó*, 1870. december 11. 3. évf. 154. sz. 525. o.

6. kép:

Faragó József karikatúrája: Asszonyok klubja. *Uj Idők*, 1898. december 18. IV./51. 545. o.

7. kép:

Női békebíró Amerikában. *Vasárnapi Ujság*, 1872. június 2. XIX./22. 268. o.

8. kép:

Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m. 126. o.

9. kép:

Német karikatúra a régi és új nevelési eszményekről. In: Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m. 127. o.

10. kép:

Faragó József: A leánygimnázium felavatása. *Uj Idők*, 1896. december 20. II./52. 536. o.

11. kép:

Thomas Theodor Heine karikatúrája a *Simplicissimus* című egyik lap 1901-es számában. In: Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m. 152-153. o.

12. kép:

Országközi rajzolatok II. *Borsszem Jankó*, 1870. február 20. 3. évf. 112. sz. 83. o.

13. kép:

Reggel. *Borsszem Jankó*, 1870. április 10. 3. évf. 119. sz. 159. o.

The representation of learned girls, emancipated women on caricatures during dualism in Hungary

This article provides an overview about the representation of learned girls, emancipated women on caricatures in the press, during dualism in Hungary, with international outlook. The study starts with historiographical introduction on the iconographic researches (on international and Hungarian researches, and on researches at the University of Pécs). This is followed by a brief presentation on the possibilities use of the visual sources in researching of women's history and history of female education. The author gives a characterization of the genre of caricature too. The study focuses on visual and textual presentation of the fashionable, emancipated and learned women, and the results of the analysis of the source show that while the learned woman was gaining ground in modernizing society at end of 19th century, beyond of her old, traditional roles, men-creators of these caricatures portrayed negatively the new results of female emancipation.

Keywords: history of girl's education, women's history, iconography, 19th century, caricature

Kéri Katalin (2017): Tanult lányok, emancipált nők ábrázolása dualizmus kori karikatúrákon. Ikonográfiai kutatások a neveléstörténetben Pécsen. *Gyermeknevelés*, 5. 1. sz., 4–16.